

Ideológiák tükrében

Annár Ágnes

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— történelemtanár, doktorandusz

„S nem érzéd-é eszméid közt az űrt,
Mely minden létnek gátjaúl vala,
S teremteni kényszerültél általa?”¹
(Madách Imre)

Bevezetés

Anthony D. Smith véleménye szerint a nacionalizmus szó négy fő jelentéstartalmat hordoz magában: (1.) a nemzetek kialakulásának általános folyamatát, amelyet nemzetalkotásnak szoktak nevezni; (2.) a nemzethez tartozás érzését és annak jólétére való törekvését; (3.) nemzeti status elérését, fenntartását, politikai célt, mozgalmat, szervezetet, tevékenységet; (4.) tágabb értelemben vett ideológiát, amelynek középpontjában áll a nemzet, annak autonómiája, egysége és identitástudatának megőrzése.² De ezen meghatározások sem a legpontosabbak, magának a nacionalizmusnak nincs egyértelmű definíciója. Egyesek az akarat tanának nevezik, mások politikai érvnek és vannak, akik egy csoport kollektív érzelmének.³ A nacionalizmus, mint minden fogalom és ideológia, rengeteget változott az idők során, nagyon sok variánsa jelent meg attól függően, hogy milyen célt kellett szolgálgjon. Ebből kifolyólag mondható, hogy a nacionalizmus az egyik legellentmondásosabb politikai eszme. Ezt Tom Nairn fogalmazta meg a legjobban:

„A nacionalizmus Janus arcú jelenség, amely egyszerre kötődik a jelenhez és a múlthoz, egyszerre épít és rombol.”⁴

Ez az eszme erős impulzus volt ahhoz, hogy népek, nemzetek függetlenedjenek, viszont számos nép, nemzetiség elnyomásául is szolgált.

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy a 20. század folyamán hogyan használták fel a nacionalizmust mint homogenizáló nemzetpolitikát, és milyen stratégiákat alakítottak ki

¹ MADÁCH é. n.

² SMITH 1995.

³ ANTHONY é. n.

⁴ NAIRN 1997.

ennek megoldására a különböző államok. Nem utolsósorban azt is bemutatom, hogy Sztálin hogyan alkalmazta ezt az internacionalizmus zászlaja alatt, aki szerint a nemzet

„nem egy faji, törzsi közösség, hanem a történelem folyamán kialakult emberi csoportosulás”,

amelyet olyan sajátosságok határoznak meg, mint közös nyelv és terület, egységes gazdasági élet, valamint a közös lelki alkat, és mindezeket az alkotóelemeket a közös kultúra tartja egyben.⁵ Továbbá azt is, hogy nyugaton ennek milyen előzményei voltak, amelyek később meghatározták a 20. század történelmét.

A görög–török lakosságcsere

1912-ben létrejött egy katonai és politikai szövetség az Oszmán Birodalom ellen, amelynek tagjai a következő országok voltak: Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország. Közös céljuk pedig a törökök Balkán-félszigetről történő kiűzése volt. A sikeres háborúkat követően ezek az államok felosztották maguk között az európai török területeket, amelynek köszönhetően felborult az eddigi status quo és a félsziget etnikai összetétele. Az utóbbi több hullámban valósult meg: (1.) egyfajta spontán menekülés volt a hadszíntér elől; (2.) a londoni és bukaresti békéket (1913) követően, mikor új határokat állapítottak meg, a kisebbségek önkéntesen elkezdtek kivándorolni; (3.) 1913–1914 során, mikor a kisebbségeket az államok erőszakosan kitelepítették. Abdul Hamid szultán idején jelent meg az eltörökösítés eszméje, amelynek során kollektíven telepítettek vagy irtottak ki kisebbségeket. Ezeket az elveket sajátították el az ifjútörök mozgalom résztvevői is. Amikor az Oszmán Birodalom területeket veszített, a török nemzetiség túlsúlyba került, ami által a nacionalizmus még inkább erősödött, és létrejött a homogén nemzetállam vágyálma. Ennek köszönhetően merült fel a népcserécsere lehetősége kétoldalú tárgyalásokkal.⁶ Az első lakosságcsereéről szóló szerződés az Oszmán Birodalom és Bulgária között jött létre, de ez tulajdonképpen csak a már meglévő helyzetet elismerő hivatalos dokumentum volt, hiszen a kisebbségek kivándorlása már az aláírás előtt megtörtént. Természetesen belefoglalták a vagyoni elszámolás lehetőségét is, amely tulajdonképpen sosem valósult meg. Görögországgal kapcsolatban már más volt a törökök helyzete. 1913-ban Észak-Görögországból sok török menekült Törökországba, amelynek kormánya szerint ez azért történt, mert a görögök rossz bánásmódban részesítették őket. Erre válaszul 1914-ben megkezdődött a kis-ázsiai és tráiai görögök üldözése és kitoloncolása, melynek során a török fél súlyos gazdasági intézkedéseket fogantatott, és a politikai gyilkosságoktól sem riadtak vissza. Ebben az évben a törökök felajánlották a görögöknek a lakosságcsere lehetőségét, amelyet a görögök elfogadtak, csak annyit szabtak meg, hogy önkéntes alapon és jogilag tisztán, egy időben kell, hogy történjen a folyamat, tehát az erőszakos kitelepítést le kell állítani. A görög kormány azért ment bele a tárgyalásokba, mivel látta, hogy egy esetleges háború kirobbantása esetén

⁵ FRANKLIN 1972: 57–65.

⁶ BALOGH 2002: 38–39.

szövetségesek, támogatók nélkül maradna egy eleve erősen konfliktusos időszakban, bármennyire is a balkáni háborúból győztes félként jött ki. A törökök ezen időszak alatt végig a pszichikai nyomás és kényszerítés eszközével éltek a görög döntéshozókkal szemben. A tárgyalások nem voltak sikeresek, mivel számos kérdéskörben nem tudtak megegyezni (paritás, vagyoni elszámolás stb.), viszont végül megkötötték az egyezményt, de a végrehajtás elmaradt az első világháború kitörése miatt.⁷ A török fél végig azt állította, hogy humanitárius okok miatt merült fel a lakosságcsere gondolata, de milyen humanitáriusságról lehet beszélni akkor, ha egy állam politikai erőszakkal óhajt megszabadulni egy nemzetiségtől? 1915-ben megjelent egy olyan tanulmány George A. Montandon⁸ tollából, amely lakosságcsereken keresztül szorgalmazta a kisebbségi kérdés megoldását. Úgy vélte, a kisebbségek bizonytalansági tényezők egy homogén nemzetállam területén, továbbá véleménye szerint a nemzetállamok bilaterális kapcsolataira is rossz hatással vannak. Ezért javasolta megoldásként az át-, és kitelepítéseket, illetve csereegyezményeket. Az ő gondolata alapján csakis ilyen „masszív átültetésekkel” lehet megalapozni az európai békét.⁹ Elméletének első gyakorlatba való ültetése 1923-ban valósult meg. Törökország az első világháborúból vesztesen került ki, és a görögök Nagy-Britannia támogatását bírva 1920-ban megtámadták a törököket, akik abból a háborúból győztesen jöttek ki Kemal Atatürk vezetésével. Így a két fél új békét kötött 1923-ban a Népszövetség felügyelete alatt, amely magába foglalta Kelet-Trákia és Edirne átadását a törököknek, továbbá külön szerződésbe rögzítették, hogy az 1914-ben aláírt lakosságcserét kötelező végrehajtani.¹⁰ Elgondolkodtató tény, hogy a Népszövetség, amelynek jóformán az elsődleges célja jogilag a különböző államokban megtalálható kisebbségek védelme, részt vett egy olyan szerződés létrehozatalában, ahol tulajdonképpen bizonyos kisebbségi csoportokat számoltak fel. Ráadásul innentől kezdve ennek a folyamatnak az „eredményessége” hivatkozási alap volt a további kisebbségi ügyek hasonló rendezésére.

Az elfeledett dél-tiroli németiség áttelepítése

1919-ben Olaszország győztes államként megkapta Dél-Tirolt, amely a Brenner-hágótól délre fekszik, de ezzel együtt jelentős számú német kisebbség is került az országba, amelynek az olasz kormányok biztosították a jogait. Viszont Mussolini hatalomra kerülésével (1922) minden megváltozott, és a dél-tiroliak helyzete súlyosbodni kezdett az erőszakos olaszosító törekvések miatt. Hivatalos nyelvvé tették az olaszt, újságokat zárattak be, egyesületeket oszlattak fel, és az oktatást is homogenizálták. A dél-tiroli németek igyekeztek ellenállni ennek a politikai folyamatnak, ügyük a nemzetközi konferenciákon is megjelent, bár nem sok sikerrel. Hitler hatalomra kerülésével a német kisebbség reménykedett, hogy a német kormányzat tisztázza majd a helyzetüket, de neki fontosabb volt az olasz szövetség. Göring¹¹ is úgy nyilatkozott

⁷ BALOGH 2002: 39–43.

⁸ Svájci francia antropológus, a „kulturális” rasszizmus híve.

⁹ LEMBERG 1992: 27–28.

¹⁰ BALOGH 2002: 44.

¹¹ Hermann Wilhelm Göringről részletesen lásd: MANVELL 2008.

erről, hogy az olasz–német kapcsolatot nem lehet függővé tenni a kis létszámú dél-tiroli német kisebbségtől. De az Anschluss után felmerült a dél-tiroliak áttelepítése, mivel Mussolini ijesztőnek találta azt a helyzetet, hogy Hitler fokozatosan bekebelezte a német lakta területeket. A két vezető a tárgyalásokon különböző ígéretek tett egymásnak, német oldalról a nemzetiszocialista propaganda terjesztésének leállítását fogadták meg a dél-tiroli területeken, az olaszok pedig a német lakosság kulturális, anyanyelvi, oktatási követeléseinek igyekeztek eleget tenni. Végül az áttelepítésről szóló szerződést 1939. október 21-én írták alá, ennek lebonyolításával pedig Himmlert¹² bízták meg, aki úgy döntött, hogy a német lakosságot a Morva területekre kell átszállítani. Az egyezmény a dél-tiroli német állampolgárságú lakosokat kötelezte az átköltözésre, míg az olasz állampolgárságú német anyanyelvűeknek ez csak egy opció volt. A folyamatnak viszont decemberig le kellett zajlania. Körülbelül 75 ezren választották az átköltözést.¹³

Az elnyomott népek „felszabadítója”, a Szovjetunió

Oroszország mindig is egy soknemzetiségű birodalom volt, amelyhez a bolsevikok még az ország ázsiai periferiáit is uralmuk alá hajtották (Kaukázus, tatárok, baskírok, Közép-Ázsia nomádjai, Szibéria kis népei stb.). A párton belül arra keresték a választ, hogyan hozható tulajdonképpen összhangba a szocializmus eszméje a nyelvek, vallások, kultúrák heterogenitásával. Lenin számára a nemzeti önrendelkezés joga nemcsak egy szlogen volt, hanem meg is kellett valósulnia. A körülményeket megítélve úgy gondolta, aki az osztályharcot a nemzet ellenében akarja kijátszani, az tulajdonképpen összetéveszti a vágyat a realitással, nem látja, hogy a terület bizonyos részein a nemzeti azonosságtudat minden mást felülír. A polgárháború során pedig a nemzeti kérdés egzisztenciális fontosságú politikai kérdéssé vált, hiszen Finnország, Lengyelország, Ukrajna és a Kaukázuson túli kormányzóságok is kiléptek az államszövetségből. Ezután lassan maga a párt is többnemzetiségűvé vált (szimbolikus lépés), így megváltozott a különböző népekhez fűződő viszonyuk, például Sztálin lett a nemzetiségi népbiztos grúz származásával. 1923 áprilisában a XII. pártkongresszuson döntöttek a „meggyökeresítés” tervéről (*korenizacija*), amellyel a párt az uralmát óhajtotta honosítani és nemzetivé tenni. Etnikai alapon kisebb autonóm köztársaságokra osztották fel a Szovjetuniót. Az új iránnyal tulajdonképpen magát a szocializmusprojektet kívánták a népek anyanyelvén közvetíteni az emberek felé. Ugyanakkor a párt vezetői a nemzetet mint paravánt látták, amely mögött szépen lassan zajlik a haladás. Tehát a nemzet látszatának megtartását nem másnak gondolták, mint a kapitalizmusból szocializmusba történő átmenetnek. Példának hozták az ukrán és grúz parasztokat, akiknek először proletárokká kell válniuk, hogy elérkezessen hozzájuk a szocializmus, ehhez pedig az elején szükséges a nemzet mint fogalom és összetartó erő. Úgy vélték, hogy a kommunizmus feladata és kötelessége a nemzetek kultúrájának fejlesztése.¹⁴ Persze a „meggyökeresítés” szó hallatán felmerül a kérdés, hogy valóban arról volt-e szó a tervben? Vagy a fogalom alatt igazából pont, hogy elvették a nemzetiségiéktől a gyökereiket? Egy népnek, nemzetnek meg-

¹² Heinrich Himmlerről részletesebben lásd: PADFIELD 2011.

¹³ BAJÁN 2001: 56–75.

¹⁴ BABEROWSKI 2016: 102–107.

van a saját nyelve, kultúrája, akkor mi az, amit a Párt adni óhajtott? Valójában a „meggyökere-sítés” a „honosítás” nem másról szólt, mint korábban a cári világ erőszakos eloroszosításáról, csak itt a szovjet embertípust kívánták megteremteni a rendszer ideológiai mintája szerint.¹⁵ Ezek az eszközök pedig csak előhívták és felerősítették a kisebb népekben a nacionalizmus eszméjét, amely által felélénkültek az etnikai konfliktusok a birodalom területén.

A moszkvai vezetés, látva a helyzetet, egyre inkább féltetni kezdte a rendszer vonzerejét, illetve a párt hatalmát. 1937-től a nemzetiségiek Sztálin célkeresztjébe kerültek. Innentől kezdve a különböző kisebbségek nemcsak egy nemzet tagjai voltak, hanem a külföldi hatalmak ügynökei, azaz olyan emberek, akik fenyegető biztonsági kockázatot jelentenek. Egyszerűen nem igaz, hogy a bolsevikok számára semmit sem jelentett a nemzet fogalma, hiszen etnikai ismérvek és megbízhatóság alapján rangsorolták a lakosságot. A párt emberei foglyai voltak saját előítéletes elképzeléseiknek és ellenérzéseiknek a nemzetiségekkel szemben. Egy adott réteg ugyanis nemcsak társadalmi osztályhoz, hanem nemzethez is tartozott. Azaz, ha minden ukrán és grúz paraszt, akkor tulajdonképpen a kollektivizálás elleni tiltakozás nem volt más, mint nemzeti ellenállás a rendszerrel szemben. Vagy a lengyelek elleni atrocitások Ukrajnában, amelyet úgy interpretáltak, hogy a lengyel lakosság felett a katolikus papok uralkodnak, akik a szovjet társadalom ellen dolgoznak. Tulajdonképpen azt állították, hogy ezek az emberek arra buzdítanak, hogy egy esetleges háború esetén az ott lévő lengyelek az anyaországi hadseregbe lépjenek be, így később a határterületeket át kell majd adni. Erre pedig egy megoldás van, hogy azonnal el kell űzni a megbízhatatlan lengyel kisebbséget. Ezáltal erőteljesen megjelent a kulturális rasszizmus.¹⁶ Sztálin sosem nemzetiségekről beszélt, hiszen a szocializmus és internacionalizmus eszméje nem tette lehetővé, hogy nemzet és nemzet között különbséget tegyen. Így a kommunista párt fogalmi rendszerével élve ezek a kisebbségek mindig mint a Szovjetunióval szemben illojális egyedek, kulákok, banditák, ellenforradalmárok vagy a katolikus papság által befolyásolt csoportok voltak, akiket szükségszerű likvidálni, hiszen bomlasztani és destabilizálni kívánják a szovjet rendet.

A 30-as évek elején megtiltották a kivándorlást, már a szándék is árulásnak számított. Elkezdődött különböző népek kitoloncolása, deportálása. Az egész birodalomban népesség-cserék zajlottak. Kaganovics¹⁷ elmondása szerint

„Mindenkinek felelnie kell a szomszédjáért is.”¹⁸

A kozákokat a Szovjetunió északi területeire száműzték; a német, lett, észt és finn kisebbséget Közép-Ázsiába deportálták. A határsávból is eltávolították az anyaországgal érintkező etnikai

¹⁵ „A folyamat hivatalos neve az etnocídium, amikor is egy nemzeti vagy etnikai csoport feltétlen alárendelése egy másik csoportnak. A ki nem mondott cél, pedig a lassú felszámolás, általában hivatkozási alap a többségi jog és a »társadalmi béke«. Az etnocídium olyan népirtás, amibe konkrétan nem hal bele senki, a nép mégis megsemmisül. A szakirodalmak ezt szokták kulturális genocídiumnak nevezni. Ez nem csak egyszerűen a kultúra felszámolása, hanem a nemzet vagy etnikum önazonosságának fenntartásához szükséges kulturális minták semmivé tétele. Ezeket a történeteket napjainkig láthatjuk. Mégis az ENSZ ezeket a fogalmakat elveti, 2007-ben csak annyit mondott ki: »az őshonos népeknek joguk van arra, hogy ne kényszerítsék őket asszimilációra.«” GULYÁS 2018: 79–85.

¹⁶ BABEROWSKI 2016: 334–338.

¹⁷ Szovjet (ukrán) kommunista politikus, Sztálin munkatársa.

¹⁸ BABEROWSKI 2016: 340.

kisebbségeket, akik szerintük veszélyt jelentettek az államra. Hajtóvadászat indult a lengyel „kémek” ellen, Ukrajnából Kazahsztánba telepítették a német és lengyel kisebbségeket, de ugyanerre a területre deportálták a kurdokat, japánokat és koreaiakat is. 1937-ben felmerült a kérdés, hogy mi legyen azokkal az etnikumokkal, akik az orosz városokban élnek elszórtan, mivel az ő deportálásuk nehezebben megoldható. Arra a válaszra jutottak, hogy mindegy, hogy kommunista-e az illető, vagy sem, le kell tartóztatni, koncepciók perbe kell fogni, koncentrációs táborba kell vinni, vagy agyon kell löni. A lényeg az volt, hogy teljesítsék a gyilkolási normát, és megtisztítsák a Földet a „szeméttől”. A különböző folyamatok a második világháború alatt sem maradtak abba (csecsenek, krími tatárok), sőt ezek 1945 után is tovább zajlottak.¹⁹

Lenin és Sztálin nemzetiségi politikája között leginkább annyi volt a különbség, hogy míg Lenin az etnocídium lassú folyamatát választotta, azaz, hogy generációkon keresztül kívánta megsemmisíteni a nemzetiségek kultúráját az „emberek lelkének meggyilkolásával”²⁰, addig Sztálin a represszív és azonnali megoldások híve volt. Ezáltal olyan eszközökkel élt, mint a népességcserék, népiptások. A két módszer ugyanazt a célt szolgálta, mégpedig a népek, nemzetiségek végleges felszámolását.

Lengyel—ukrán lakosságcsere — követendő példa Európában?

A Keleti Vég megnevezés területileg mindig nehezen behatárolható volt, mivel sokszor „cserélt” gazdát vagy került felosztásra, de tanulmányomban a kifejezés a Volhíniai Vajdaságot és Kelet-Galíciát jelöli. A lengyeleknek ez nemcsak a határukat jelentette, hanem egyfajta kultúrkincset is, amelyet a lengyel romantika mitikus tulajdonságokkal ruházott fel. Orosz fennhatóság alatt, egy erős asszimilációs politika érintette a volhíniai lengyel kisebbséget, míg az Osztrák—Magyar Monarchiához csatolt Kelet-Galíciában előnyösebb körülmények között éltek. Ezek pedig teret engedtek a nemzeti ébredésnek mind a lengyelek, mind az ukránok körében, így viszont az ellentétek is egyre élesebbé váltak. Az ukrán nacionalizmus a lengyel gazdasági és az orosz politikai és kulturális dominancia ellenében született.²¹

Az első világháborút követően Lengyelország ismét függetlenné vált, viszont a határai bizonytalanok voltak, mivel a Keleti Végekre az oroszok és az ukránok is igényt tartottak. A további háborúk után végül 1921-ben a lengyel és orosz egyezkedés értelmében Lengyelország kapta meg a területet, amelynek csak a 2/3-a volt lengyel, a legnagyobb kisebbséget pedig az ukránok tették ki. Ezután a lengyel vezetés nekikezdett az állami és nemzeti asszimilációs politikának. Állami alatt azt próbálták elérni, hogy az országot a kisebbségek sajátjuknak érezzék, a nemzeti pedig tulajdonképpen a polonizálást tűzte ki célul. Azaz a lengyel kultúra elemeinek, a lengyel nyelvnek az elsajátítását, illetve rákényszerítését jelentette a kisebbségekre. Ezáltal az ukránok elégedetlensége folyamatosan csak nőtt, a konszolidációs kísérletek kudarcba fulladtak, mivel egyik fél sem tudott lemondani a nacionalizmusáról. Az ukránok kétféle kisebbségpolitikát folytattak ez idő alatt. Az egyik volt a legális út, amely során politikai pártot hoztak

¹⁹ BABEROWSKI 2016: 340–347.

²⁰ GULYÁS 2018: 85.

²¹ ILLÉS 2020: 217–219.

létre érdekeik képviselőre, a másik pedig az illegális irányt jelentette. Az ebbe csatlakozó emberek a radikális nacionalista vonalat képviselték, amely fegyveres szárnnyal rendelkezett. Ennek az ideológiai alapját Dimitro Doncov adta, aki a szociáldarwinizmus képviselője volt. 1926-ban adta ki *Nacionalizmus* című művét, melyben kifejtette, hogy a folyamatos harc a nemzetiségek között a legjobbak szelekciójára alkalmas. Tehát ő úgy gondolta, hogy a független Ukrajna csak akkor jöhet létre, ha likvidálják az érintett területeken a nemkívánatos elemeket.²²

A második világháború elején Lengyelországot megszállták a német és a szovjet csapatok, a Keleti Vég pedig az utóbbi hatalomhoz került. Az ukránok hamar átláttak a szovjet oldalra, hiszen kedvezőnek találták a kommunisták zászlajára tűzött szlogent, miszerint ők segítenek felszabadulni az elnyomott nemzetiségeknek. Ezáltal az 1940-es években körülbelül 330 ezer lengyel értelmiséget telepítettek ki erről a területről, mivel veszélyes elemeknek számítottak. Betiltották a lengyel nyelvet, átszervezték a közigazgatást, ezen intézkedések által az ukránok erősödtek etnikailag, viszont végül a szovjetek velük szemben is alkalmazták ugyan-ezeket a módszereket, hiszen a végcél a szovjetizáció volt, nem pedig az ukránizáció. Amikor a német hadsereg 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót, akkor az ukránok abban reménykedtek, hogy majd a németek segítségével meg tudják alakítani a független Ukrajnát, így oldalt váltottak. 1941-ben kikiáltották Ukrajnát, amely viszont nem lett más, mint egy német bábállam.²³

A német megszállás ellen elég hamar fellázadtak az ukránok, akik ekkor már teljesen saját nemzetállamot óhajtottak létrehozni, ezáltal 1942–1943-ban brutális etnikai tisztogatásokba kezdtek. Volhínia térségében 40–60 ezer fő közé tehető a lengyel áldozatok száma, a menekülteké 125 ezerre, Kelet-Galíciában 70 ezer lengyel halt bele az ukrán radikális nacionalista üldözésekbe, és közel 300 ezer fő menekült el. Az ukrán vezetés mozgósította a különböző falvak ukrán lakosait, akiknek feladata volt a lengyel kisebbség kiirtása, és akik fegyver híján szerszámokkal végeztek áldozataikkal kegyetlen módokon. Az is gyakori volt, hogy a vasárnapi misén részt vevő lengyelekre rágyújtották a templomokat.²⁴

1944-ben a Vörös Hadsereg kiszorította a Keleti Végekről a németeket, és megkezdődött a lengyel földalatti szervezetek felszámolása is. Még ebben az évben, szeptember 9-én írták alá a lengyel–ukrán lakosságcsereét tartalmazó szerződést, természetesen a szovjet érdekek szerinti határoknak megfelelően. A lakosságcsere több hullámban zajlott egészen 1946-ig. A folyamatban lengyelnek számított az, aki 1939-et megelőzően lengyel állampolgársággal rendelkezett, illetve mindazon személyek, akik lengyel/zsidó nemzetiségűek voltak. Ezzel szemben az ukránok esetében csak a nemzetiséget tekintették fontosnak. A szerződés kimondta, hogy a repatriáció²⁵ csakis önkéntes alapon történhet meg. Természetesen a lengyelek nem hajlottak arra, hogy elhagyják a szülőföldjüket, így az ukrán vezetés felgyorsította a folyamatokat a bebörtönzések, keleti deportációk, vagyonelkobzások által. Hivatalos nyelvnek csak az orosz és az ukrán számított. Ezáltal közel 800 ezer lengyelt kényszerítettek bele a költözésbe. De Lengyelországban sem volt nagy igény az ukránok részéről az átköltözésre, így ott a vezetés az

²² ILLÉS 2020: 219–221.

²³ ILLÉS 2020: 221–223.

²⁴ ILLÉS 2020: 223–225.

²⁵ Hazatelepítés.

ukrán nemzetiséget például kihagyta a földreformból, templomaikat és iskoláikat bezáratták, illetve katonai egységeket is bevetettek a megfélemlítés érdekében, ezáltal pedig 480 ezer ukrán költözött át az anyaállamába. A lakosságcsere viszont nem oldotta meg a nemzetiségek közötti konfliktusokat, így tulajdonképpen a maradékkal szemben ugyanúgy alkalmazta mindkét fél az erőszakos asszimilációt.²⁶

Kinek van joga a szülőföldjéhez Közép-Európában?

Közép-Európában évszázadok óta konfliktusos volt a kisebbségben lévő nemzetek helyzete, amelyet az első világháborút lezáró békék nemhogy nem oldottak meg, még fokoztak is. Így a 20. században megjelenő szélsőséges nacionalista elképzelések radikális megoldásokat javasoltak erre a „problémára” az államaikban. A következőkben röviden szemléltetem a román, illetve jugoszláv elméleteket, amelyek nagyon hasonlóak lesznek a szovjet koncepcióhoz, illetve az egyik fő kutatási témámból, a beneši ideológiából is sok szempontból merítettek.

Román tervek a lakosságcseréről

A román ideológusoknál és politikusoknál egyre erőteljesebben megjelent az etnikai homogenizálás, illetve a lakosságcsere ötlete a két világháború között. Viszont 1940-ben a területvesztésekkel egy időben kezdett el radikalizálódni a felvetés, mivel úgy látták, hogy a kisebbségek az állami felbomlás tényezői, és erre nincs más megoldás, mint a tiszta nemzetállam.²⁷ Ion Antonescu tábornok, aki a román kormányt vezette, 1941-ben így nyilatkozott:

„Uraim, vegyék figyelembe, hogy nemzetünknek szüksége van rá, hogy — ebben a katasztrófában — a megtisztulás és az egyneművé válás előnyére tegyen szert. Nincs kegyelem. Nem gondolok az emberekre; a román nemzet általános érdekeire gondolok, ami azt diktálja nekünk, hogy ne legyünk annyira engedékenyek, amilyenek eddig voltunk, ami miatt ma idegenekkel vagyunk bepötytyözve, akik nekünk a legnagyobb rosszat tették. [...] Legyenek nagyon nagy figyelemmel ebben a tekintetben. Nem teszünk többet engedményt. Nincs bennem szánalom, csak a román nemzet iránt. A problémát egyénileg és kollektíven is meg kell oldani. Nem érdekel, hogy ukrán, görög stb., tűnjön el Romániából.”²⁸

Ennek megfelelően 1940–1944 között tárgyalások folytak a románok és szomszédos országok között, hogy a lakosságcsere lehetővé tegyék, amelyet a különböző nagyhatalmak támogattak.

A módszer ideológiai kidolgozója Sabin Manuilă²⁹ volt, aki már 1929-es demográfiai tanulmányában kiemelte, hogy meg kell erősíteni a román nemzetiség helyzetét az államban, főként Erdélyben a magyarokkal szemben. 1935-ben egyenesen a határ menti területek megtisztítását javasolta telepítésekkel, lakosságcsereikkel és kiemelte, hogy erre a célra fel kell állítani egy külön intézményt. A szükséges intézkedéseket több kategóriába sorolta. Az első

²⁶ ILLÉS 2020: 225–229.

²⁷ ACHIM 2007: 5–6.

²⁸ ACHIM 2007: 5.

²⁹ Sabin Manuilă a román demográfiai és statisztikai kutatás atyja. Tervéről bővebben: TÓFALVI 2009: 130–154.

a természetes népmozgás és népesedési folyamatok (születés, házasságkötés, halandóság) szabályozása, befolyásolása az Egészségügyi Minisztérium által. A második a mesterséges népmozgás: ez nem más, mint a határon túli románok „hazahozatala”, amellyel a románok számára erősödne a kisebbségekkel szemben, főleg, ha ezt lakosságcsere keretében tennék meg. Kategorizálta a kisebbségeket is aszerint, hogy képesek-e beilleszkedni az államba, vagy pedig politikai eszközök csupán egy „idegen” ország kezében. A magyarok számára a második csoportba tartoztak, mivel úgy vélte, hogy a magyarok „betelepítése” végett nem tarthatnak igényt azokra a területekre, amelyeket románok laktak és laknak jelenleg is, ezáltal pedig nem lehet az összes román nemzetiségű egy államban. Így a lakosságcsere gondolatát hősies, fájdalmas,³⁰ de szükséges folyamatnak tartotta.³¹ Viszont emellett más politikai eszköz is felmerült. Gondolkodtak a belső telepítés lehetőségén, azaz, hogy románokat telepítsenek a kisebbségek régióiba, ezzel fellazítva a nemzetiségi tömböket. A második a repatriálás³² folyamata azokkal a nemzetiségekkel szemben, amelyeknek anyaállamával Románia nem tudott volna egyezményt kötni (görög, török, örmény). A harmadik eszköz pedig az egyoldalú transzfer, azaz az erőszakos kitelepítés lett volna.³³ A második világháborút követően a románok úgy látták, hogy az elméleteiket a gyakorlatba sikeresen átültetik, mivel úgy vélték, hogy mindenki tanult a háborús konfliktusból és belátta, hogy a homogén nemzetállamok oldhatják meg a sarkos gócpontokat. Így a béke-előkészítéssel foglalkozó román illetékesek erre az álláspontra rendeződtek be, és az erre vonatkozó terveket nagy részletességgel készítették el. Viszont a nemzetközi helyzet a magyar–román lakosságcserét nem tette lehetővé, de a német anyanyelvű lakosságot elhurcolták a Szovjetunióba kényszermunkára, illetve 700 szlovákot³⁴ erőszakkal kitelepítettek. A magyarokat ugyan nem sújtotta tömeges, egyoldalú kitoloncolás, ennek ellenére az erdélyi magyarság folyamatos fenyegetettségben élt szülőföldjén. Állandó nyomást jelentett számukra a kitelepítés vagy lakosságcsere lehetősége, amit tovább súlyosbított a velük szemben egyre erősödő román nemzeti érzelmi környezet és bizalmatlanság.³⁵

Jugoszlávia és a kisebbségi kérdés

1944 őszére Tito a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság területének több mint a felét visszafoglalta partizánjai és a Vörös Hadsereg segítségével. Az elfoglalt területeken a Jugoszláv Kommunista Párt elkezdte kiépíteni a rendszerét, természetesen a Szovjetunió módszereinek felhasználásával. Létrehozták az egypárti diktatúrát, illetve átvették a szovjet társadalmi modellt. A rendszer ellenzőit gyorsan likvidálták, továbbá a bizalmatlanul tekintettek a kisebbségekre, főleg azokra, akik határ mentén helyezkedtek el, illetve számottevő egybefüggő közösségben

³⁰ „Egy lakosságcsere, bármennyire fájdalmas lenne, mégsem érné el annak az áldozatnak a fokát, amely felé egy háború, különösen egy kegyetlen háború taszítana bennünket. Be kell ismernünk, a lakosságcsere emberfeletti erőfeszítéseket von maga után, és megszámlálhatatlan fájdalommal jár. Millió emberről van szó, akiknek a sorsa az állam gondoskodása kérdéskörébe kerül. A legmagasabb szintű szervezőképesség és a határtalan elkötelezettség enyhíthetik ugyan a milliók gyökértelenné válása által okozott fájdalmat, de el nem háríthatják.” TÓFALVI 2009: 132.

³¹ L. BALOGH—OLTI 2006.

³² Honosítás.

³³ ACHIM 2007: 9.

³⁴ L. BALOGH—OLTI 2006: 20.

³⁵ L. BALOGH—OLTI 2006: 14–21.

éltek.³⁶ Erre a problémára kínált megoldást Čubrilović³⁷ memoranduma, amely *A kisebbségi kérdés az Új Jugoszláviában* címet viselte. Művét egy geopolitikai vizsgálattal indította, mely szerint a délszlávok helyzete kiszolgáltatott, mivel a környező népek betelepültek az ő területeikre (ráadásul a leggazdagabb régiókba), és a jugoszlávok egyfajta elkeseredett küzdelmet vívnak a magyar és német terjeszkedés megállításának érdekében.³⁸ Az 1918-as határokkal kapcsolatban írásában azon a véleményen volt, hogy igazából területeket veszítettek, hiszen olyan részek kerültek el tőlük, ahol a jugoszlávok³⁹ 100 éve etnikai fölényben voltak,⁴⁰ továbbá úgy vélte, hogy ekkor kerültek csak kisebb-nagyobb etnikai tömbök az országba (német, magyar, albán, román, olasz), akikkel szemben természetes, hogy a délszlávok bizalmatlanok.⁴¹ Čubrilović képtelen állításait képes volt még azzal tetézni, hogy ezek a kisebbségek visszaéltek az ő jóindulatukkal (áldozati szerepbe helyezte nemzetét), mivel már a kezdetektől fogva az állam szétbomlását dolgozták, miközben ők minden kisebbségi jogot, sőt annál többet is biztosítottak számukra.⁴² Végül arra a következtetésre jutott, hogy az 1941-es atrocitások miatt a magyarok egyértelműen illojálisak (megbízhatatlanok és veszélyesek a jugoszláv egységre) a kormánnyal, a hazával szemben, tehát azonnal el kell őket távolítani az országból (így vélekedett még a németekről is).⁴³ Úgy gondolta, hogy bizonyos régiókat teljesen meg kell tisztítani a kisebbségektől. Ezek azok a területek, ahol nagyobb nemzetiségi tömb élt, vagy pedig geopolitikailag fontos területe az országnak. A vegyes területeket kevésbé tartotta veszélyesnek, így művében ott a száműzetést vagy az erőszakos asszimiláció lehetőségét vázolta. Ezekre a területekre — elképzelése szerint — pedig megbízható szerb embereket kell telepíteni. Az átköltöztetés vagy lakosságcsere ötletét a Szovjetunió sikeres nemzetiségi példáival támasztotta alá, mint olyan lehetőséget, melyet Nyugat és Kelet egyaránt a legjobb megoldásnak vélt.⁴⁴ Kiemelte azt is, hogy a lakosságcserenek nagyon gyorsan kell zajlania, amelyhez szükség van a katonai erők bevetésére, akiknek pedig pontos utasítást kell adni, mit és hogyan cselekedjenek. Ha pedig ez is kevésnek bizonyul, és nem segít az „elköltözés” ösztönzésében, akkor el kell venni a nemzetiségektől a kisebbségi jogukat a háborús magatartásukra hivatkozva. Ezek után hadbíróság elé kell állítani őket, családjukkal együtt gyűjtőtáborba kell őket vinni, és a vagyonukat el kell kobozni. Azt is megállapította, hogy a nemzetiségieken belül is az értelmiségi

³⁶ CVETKOVIĆ 2013: 235.

³⁷ Vaso Čubrilović (1897–1990) szélsőjobboldali politikus és történészprofesszor. Részt vett Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös és felesége elleni gyilkos merényletben. Börtönbe került, de még a háború vége előtt kiszabadult.

³⁸ ČUBRILLOVIĆ 1999: 177.

³⁹ A jugoszláv nemzet a 19. században még ténylegesen nem létezett, csak mint kulturális és politikai törekvés volt jelen, hogy a történelmileg és nyelvileg rokon népek egy közös délszláv államban egyesüljenek. A modern kori jugoszláv államalapítás az első világháború után történt meg.

⁴⁰ Garašanin tervezetében olvasható az a gondolat, hogy ahol egy szerb él, az már Szerbia, nem fontos, hogy ott a szerbek kisebbségi helyzetben vannak-e, a lényeg az, hogy egy szerb sem élhet más ország felügyelete alatt. ÖRDÖGH 2015: 176.

⁴¹ ČUBRILLOVIĆ 1999: 177.

⁴² ČUBRILLOVIĆ 1999: 178.

⁴³ ČUBRILLOVIĆ 1999: 182.

⁴⁴ ČUBRILLOVIĆ 1999: 183–186.

és vagyonos réteg a legveszélyesebb, így a tisztogatásokat velük kell kezdeni.⁴⁵ Látható volt, hogy a lakosságcsere nem fog megvalósulni, ezért Čubrilović másféle cselekvésre buzdította híveit:

„az ilyen háborúk a legalkalmasabbak az ilyen problémáknak a megoldására. Mint a vihar, gyökereket tépnek ki, és szétszórják a népeket. Amihez békeidőben évtizedek vagy századok kellenének, háború idején pár hónap vagy év is elegendő.”⁴⁶

Ezt szó szerint véve és végrehajtva valósulhatott meg az 1944-es délvidéki mészárlás.

Összegzés

A különböző lakosságcserek, áttelepítések és az ezek mögött meghúzódó elméletek között számtalan hasonlóság látható. Ezek sokszor egy bizonytalan nemzet/csoport radikális nacionalista törekvéseiből eredtek, miközben az ideológiai elképzelések megvalósulásához bizonyos nagyhatalmi érdekek is hozzájárultak. Az ilyen jellegű folyamatok jelentős anyagi forrásokat és politikai jóváhagyást igényeltek, amelyet a görög–török vagy a közép-európai példák is alátámasztanak. Bizonytalannak azért mondható, mert az adott állam nem állt szilárd lábakon, hiszen sok esetben az első világháborút lezáró békék/békediktátumok által jöttek létre, vagy az a terület okozott problémát, amelyet ekkor kaptak meg. Szovjet viszonylatban is tulajdonképpen ez látható, hiszen a régi hagyományokat elvetve egy új társadalmi rendet terveztek kialakítani, amely kezdetben nagyon labilis volt, ezért mindent elkövettek, hogy eltüntessék, elnyomják azokat a tényezőket, amelyek árthattak a rendszernek. A lakosságcserek között látható olyan hasonlóság, hogy a diktálni kívánó fél a várt eredmény érdekében minden eszközt bevetett, miközben a humanitárius elvekre hivatkoztak.

Szakirodalom

ACHIM, Viorel

2007 A második világháború alatti román lakosságcseretervekről. *Múltunk* [3]/4, 4–17.

BABEROWSKI, Jörg

2016 *Felperzselt föld: Sztálin erőszakuralma*. Budapest: Európa.

BAJÁN Szilvia

2001 Dél-Tirol lakossága az olasz és német nacionalizmus szorításában (1922–1945). *Világtörténet* 23/2, 56–75.

⁴⁵ ČUBRILLOVIĆ 1999: 189–191.

⁴⁶ ČUBRILLOVIĆ 1999: 188. Ez az idézet rettenetesen emlékeztet Hitler 1939-ben elhíresült kérdésére az örmény népirtással kapcsolatban: „Egyébként is, ki beszél ma már az örményekről?”

BALOGH Ádám

- 2002 Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet* 24/1, 37–46.

ČUBRILOVIĆ, Vasa

- 2013 A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. In CSORBA Béla (szerk.): *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl...: Források a Délvidék történetéhez III.: (Trianontól a párizsi békéig)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 177–195.

CVETKOVIĆ, Srđan

- 1999 A leszámolás, „likvidálás” korszaka, 1944–1953: Politikai elnyomás Szerbiában a II. világháború után. In GLATZ Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918–2012: Együttélés, múltfeltárás, megbékélés*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 235–247.

FRANKLIN, Bruce

- 1972 *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings. 1905–1952*. New York: Anchor Books.

GULYÁS Éva

- 1972 *Etnikai konfliktusok és válsághelyzetek a nemzetállamban. 1905–1952*. Budapest: NKE.

ILLÉS Veronika

- 2020 Nemzetállamok, de milyen áron? A II. világháború kirobbanását követő lengyel–ukrán kapcsolatok különös tekintettel a Keleti Végekre. *Külgügyi Műhely* 2/1, 216–231.

L. BALOGH Béni — OLTÍ Ágoston

- 2006 A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között. *Kisebbségkutatás* 15/4, 597–620.

LEMBERG, Hans

- 1992 „Ethnische Säuberung“. Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? *Aus Politik und Zeitgeschichte* 46/1992. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/536256/apuz-46-1992/>

MADÁCH Imre

- é.n. *Az ember tragédiája*. <https://mek.oszk.hu/00800/00849/html/01.htm#1%20> (2024. 08. 29.)

MANVELL, Roger — FRAENKEL, Heinrich

- 2008 *Göring*. Budapest: Alexandra Kiadó.

NAIRN, Tom

- 1997 *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London: Verso.

ÖRDÖGH Tibor

2015 Nacionalizmus és patriotizmus Szerbiában. In VARGHA Márk (szerk.): *Kis népes-
könyv: Leíró nemzetpolitológiai tanulmányok*. Europa Varietas Institute, 169–209.

PADFIELD, Peter

2011 *Himmler*. Budapest: Mérték Kiadó.

SMITH, Anthony D.

1995 A nacionalizmus. In BRETTER Zoltán — DEÁK Ágnes (szerk.): *Eszmék a politiká-
ban: Nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 9–24.

TÓFALVI Zoltán

2020 Sabin Manuilă lakosságcsere terve. *Székegyföld* 13/1, 130–154.

Abstract

I titled my study *In the Mirror of Ideologies*, as it examines how the idea of nationalism was employed throughout the 20th century as a tool of homogenizing national policies, and what strategies different states developed to implement this. This is illustrated through the examples of the Greek–Turkish population exchange, the German minority in South Tyrol, the nationality policy of the Soviet Union, the Polish–Ukrainian population exchange, and the efforts directed against Hungarian minorities in Central Europe. Finally, I highlight the fundamental similarities and differences between these cases.